

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
QISHLOQ VA SUV XO`JALIGI VAZIRLIGI**

ANDIJON QISHLOQ XO`JALIK INSTITUTI

***“BUXGALTERIYA HISOBI VA AUDIT”
KAFEDRASI***

Moliyaviy va boshqaruv tahlili
fanidan

MUSTAQIL ISH

MAVZU: Mexnat xarajatlari tahlili.

BAJARDI: “Buxgalteriya hisobi va audit” ta’lim yo‘nalishi 4-bosqich talabasi
Xamidov Sardorbek.

Mustaqil ishni kafedraga topshirgan
sana: “12” noyabr 2015

Mustaqil ishni himoya qilgan
sana: “22” noyabr 2015

Qayd raqami: № 5

Himoya qabul qilgan professor
o`qituvchi Komilov A.X.
(Lavozimi, F.I.Sh)

(imzo)

ANDIJON – 2015

Mavzu Mexnat xarajatlari tahlili.

1. Korxonalarning mehnat omillarini tahlil qilishning ahamiyati va vazifalari

Ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish avvalambor korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanganligiga bog'liq. Mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillari tarkibida quyidagi ko'rsatkichlar o'rganiladi:

1. Korxonaning ishchi kuchi bilan qay darajada ta'minlanganligi.
2. Ish vaqtidan samarali foydalanishi.
3. Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumi (mehnat unumdorligining darajasi).

Ushbu qayd etilgan mehnat omillarining mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ko'rsatgan ta'sir doirasi tarixan turlicha bo'lgan. Chunonchi, texnika va texnologiya jarayonlar uncha ravnaq topmagan sharoitda mahsulot ishlab chiqarish asosan qo'shimcha tarzda ishchi kuchini jalb qilish evaziga erishilgan. Hozirgi sharoitda, ilmiy-texnika taraqqiyoti rivojlanayotgan davrda mahsulot ishlab chiqarish asosan mehnat unumdorligini oshirish hisobiga erishiladi.

Mehnat omillari korxona ishining hamma sohasiga daxldor. Mehnat qilinmasa har qanday qudratli texnika ham «o'lik» hisoblanadi. Shu tufayli korxonalarning ishini o'nglash uchun asosan mehnat omillaridan oqilona foydalanish lozim. Bunga erishishi uchun tahlil qilib borishni taqozo qiladi.

Tahlilning vazifasi mehnatdan samarali foydalanishni tashkil qiluvchi boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tegishli axborotlarni yetkazib berishdan iboratdir. Bu esa o'z navbatida juda ko'p omillarni bajarishni taqozo qiladi.

Mehnat omillarini tahlil qilish uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1-T sonli «Mehnat to'g'risida hisobot» shaklidan olinadi.

2. Korxonalarni ishchi kuchi bilan ta'minlanganligini tahlil qilish

Korxonada ishlovchi barcha xodimlar, ta'kidlanganidek, ikki turkumga bo'linadi: asosiy faoliyatda ishlovchi va asosiy bo'lmagan faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar. O'z navbatida asosiy faoliyatda xizmat qiluvchi xodimlar quyidagi toifalarga bo'linadi: ishchilar, xizmatchilar, shu jumladan: rahbarlar, mutaxassislar va boshqa xizmatchilar. Ushbu qayd etilgan xodimlar mahsulot ishlab chiqarishda birday qatnashmaydi. Agar, rahbarlar, mutaxassislar va xizmatchilar soni bo'yicha faqat mutlaq aniqlash yetarli bo'lsa, ishchilar soni bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish xajmining o'sish sur'atini hisobga olgan holda nisbiy farq ham aniqlanadi.

Ishchilar soni bo'yicha nisbiy farqni aniqlash usuli quyidagicha:

O'tgan yildagi ishchilarning amaldagi soni ($X_{o'y}$) tovar mahsulotining o'tgan yilga nisbatan aniqlangan o'sish sur'atiga (ΔT_{NF}) ko'paytirilib, so'ngra yuzga bo'linadi. Shu tariqa hisoblangan ko'rsatkich ishchilarning joriy yildagi haqiqiy soni (X_h) bilan taqqoslanadi. Olingan natija ishchilar soni bo'yicha nisbiy farqni (ΔX_{nf}) ko'rsatadi.

$$\Delta X_{nf} = X_h - \left(\frac{X_{yü} \cdot \Delta X_{nf}}{100} \right)$$

Nisbiy kamlik esa mehnat unumdorligini o'sganligidan dalolat beradi. Korxonaning ishchi kuchi bilan qay darajada ta'minlanganligini tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz (5.3-jadval).

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, korxonada o'tgan yilga nisbatan hamma xodimlarning soni 176 kishiga oshdi. Undan ishchilar soni 223 kishiga oshgan bo'lsa, xizmatchilarning soni esa 47 kishiga kamaydi.

Mahsulot ishlab chiqarish joriy yilda o'tgan yilga nisbatan 11,7 foizga oshgan. Korxonada ishlab chiqarish xodimlarining soni esa faqat 3,1 foizga ko'paydi. Bunday maqbul nisbat korxonaning mehnat resurslaridan maqsadga muvofiq

foydalanganligidan dalolat beradi. Bu o‘rinda shuni ham ta’kidlash lozimki, texnika taraqqiyotining jadal ravnaqi o‘z navbatida mutaxassislarning

1 - Jadval

Korxonaning ishchi kuchi bilan ta’minlanganligining hisob-kitobi

Ishlovchilar toifasi	Haqiqatda		O‘tgan yilga nisbatan mutlaq farq (+,-)	O‘tgan yilga nisbatan o‘sish sur’ati, %
	O‘tg an yilda	Joriy yilda		
Xamma xodimlar	5973	6149	+176	103,0
Shu jumladan:				
Asosiy faoliyatda	5788	5964	+176	103,1
Undan:				
Ishchilar	5203	5426	+223	104,3
Xizmatchilar, rahbarlar, mutaxas- sislar va boshqa xizmatchilar	585	538	-47	92,0
Ulardan:				
Rahbarlar				
Mutaxassislar	209	192	-17	91,9
Asosiy bo‘lmagan faoliyatdagi	299	276	-24	92,0
xodimlar	185	185	-	100,0

ishlab chiqarish samaradorligini oshirish borasidagi ahamiyatini beqiyos oshiradi. Shu sababli ularning mutlaq sonining yoki salmog‘ining kamayishini har doim ham ijobiy baholanaverilmaydi.

Yuqorida aytilganidek, ishchilar soni bo‘yicha mutlaq farqni aniqlashdan tashqari yana nisbiy farqni ham aniqlash kerak.

Ishchilar soni bo'yicha mutlaq va nisbiy farqlarni aniqlash

Ko'rsatkich -lar	Haqiqatda o'tgan yilda	Haqiqat- da joriy yilda	Tovar mahsu- loti hajmi- ning o'tgan yiga nisbatan o'sish sur'ati (111,7 %)	Farqi (+,-)	
				Mutlaq	Nisbiy
Ishchilar	5203	5426	5812	+223	-386

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, mahsulot hajmining o'sish sur'ati hisobga olmaganda ishchilar soni bo'yicha mutlaq farq 223 kishini (5426-5203) tashkil qiladi. Mahsulot hajmining o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'atini (111,7 foiz) inobatga olganda esa, nisbiy farq 386 kishiga (5426-5812) kamayganligini ko'ramiz $\left(5426 - \frac{5203 \times 111,7}{100}\right)$. Bu esa korxona jamoasining mehnat unumdorligini oshirish bo'ladagi ulkan yutug'idir.

3. Mehnat unumdorligi darajasini tahlil qilish

Mehnat unumdorligi vaqt birligi (soat, smena, oy, chorak, yil) ichida bitta xodim tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori yoki bir mahsulot birligini ishlab chiqarishga sarf qilingan vaqt birligi bilan o'lchanadi.

Mahsulot hajmini muttasil oshirish va shu asosda xalqning turmush farovonligini oshirishdagi muhim omil – mehnat unumdorligini beto'xtov oshirishdir. Hukumatimizning qarorlarida ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishda mehnat unumdorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etishi chuqur ilmiy tarzda tahlil qilib berilgan.

Mehnat unumdorligini oshirish yo'llari ko'p qirralidir. Bu ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish, yangi mashina va texnologiyalarni joriy qilish, ishlayotgan dastgohlarni zamonaviylashtirish, dastgohlardan samarali foydalanish, ishlab chiqarishda mehnatni ilmiy tarzda tashkil etishni yaxshilash, ish vaqtidagi yo'qotishlarni tugatish, ilg'or ishlab chiqarish tajribalaridan foydalanish, mehnatga haq to'lash va moddiy rag'batlantirish tizimini to'g'ri tashkil qilish va h.k.lar.

Mehnat unumdorligini hisoblashda quyidagi uchta ko'rsatkichni qo'llash mumkin:

1. Natural ko'rsatkichlar.
2. Shartli-natural ko'rsatkichlar.
3. Pul (qiymat) ko'rsatkichlar.

Natural ko'rsatkichlar bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan (tonna, metr, dona va x.k.) korxonalarda qo'llaniladi. Masalan, neft qazib chiqarish natural holda massa yoki hajm birliklarida. Yalpi don hosili tonna yoki sentnerlarda, paxta yetishtirish sentnerda, yengil avtomobillar ishlab chiqarish donalarda o'lchanadi va hokazo. Keyingi yillarda mahsulot natural o'lchovlarini takomillashtirish yuzasidan ancha ishlar qilindi. Masalan, xom ashyodan yaxshiroq foydalanish maqsadida qog'oz ishlab chiqarish tarmog'ida qog'oz ishlab chiqarish oldingidek

tonnalarda emas, balki kvadrat metrlarda o'lanadi. Natural ko'rsatkichlar hozirgi bozor munosabatlari sharoitida xo'jalik mexanizmining eng zarur elementidir.

Shartli-natural ko'rsatkichlar turli xil mahsulotlarni yagona o'lchovga keltirishga asoslangan. Masalan, 15 ot kuchi birligiga keltirib hisoblangan traktorlar, shartli bankada ishlab chiqarilgan konserva mahsulotlari, dinamometrda o'lchamda ifodalanadigan ichimliklar va h.k.

Qiymat ko'rsatkichlari turli xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarda qo'llaniladi. Qiymat ko'rsatkichlari korxona va birlashmalar ishini baholashda, xo'jalik hisobi va moddiy rag'batlantirishda, ishlab chiqarish samaradorligini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Qiymat ifodasida korxonalarining ishlab chiqargan mahsulot hajmi belgilanadi, mahsulot tannarxi va mahsulot qiymatidagi foyda o'rtasidagi o'zaro nisbatlar aniqlanadi. Mehnat unumdorligi, vosita samaradorligi va mahsulotga material sarfi qiymat ifodasida belgilanadi. Realizatsiya qilingan tovarlar va sof mahsulotlar ham qiymat ko'rsatkichlarida hisoblanadi. Qiymat ko'rsatkichini qo'llashda ikki shartni hisobga olish kerak: mahsulotga qo'yilgan baho va uning assortimenti o'zgarmasligi.

Mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda vaqt birligi davomida hosil qilingan mahsulot miqdori bilan o'lanadi. Bunda individual yakka tartibda ishlovchining (lokal) uchastka, sexdagi, korxona, tarmoqdagi va barcha iqtisodiyot ko'lamidagi mehnat unumdorligi farqlanadi. Ijtimoiy mehnat unumdorligi moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan har bir ishlovchi hisobiga hosil qilingan yalpi ichki mahsulot miqdori bilan o'lanadi. Korxonalarda mehnat unumdorligining darajasi tovar mahsulotining hajmini ishlab chiqarish xodimlarining soniga nisbati bilan aniqlanadi.

Mehnat unumdorligini tahlil qilish uchun kerakli ma'lumotlar yillik hisobotning 1-T sonli «Mehnat to'g'risida hisobot» shaklidan olinadi. Ushbu shaklda – mahsulot hajmi, bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumi, hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan ish kunlari va ish soatlari berildi. Bu ko'rsatkichlarga binoan bir ishchi tomonidan o'rtacha bir yilda

ishlangan kishi kunlarini, ish kunining oʻrtacha uzunligini va bir ishchiga toʻgʻri keluvchi oʻrtacha kunlik va soatlik ish unumini aniqlash mumkin.

4 - Jadval.

Mehnat unumdorligining hisob-kitobi

№	Koʻrsatkichlar	Oʻl- chov bir- ligi	Haqi- qatda oʻtgan yilda	Haqi- qatda joriy yilda	Oʻtga n yilga nisba- tan mutlo q farq (+, -)	Oʻtga n yilga nisbat an oʻsish surʼati , %
1.	Tovar mahsulotining oʻzgar- mas (qiyosiy) ulgurji bahodagi hajmi	ming soʻm	898370	100091 0	+10254 0	111,4
2.	Ishlab chiqarishda band boʻlgan xodimlarning oʻrtacha roʻyxatdagi umumiy soni	kishi	5788	5964	+176	103,0
3.	Ishchilarning oʻrtacha roʻyxatidagi soni	kishi	5203	5426	+223	104,3
4.	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan ish kunlari	kishi kuni	125215 6	1289944	+3778	103,0
5.	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan ish soatlar	kishi soati	970106 1	9985046	+283985	102,9
6.	Bitta ishlab chiqarish xodimga toʻgʻri keladigan oʻrtacha yillik ish unumdorligi (1q : 2q)	soʻm	155213	167825	+12612	108,1
II. Hisoblangan analitik koʻrsatkichlar:						
7.	Ishchilarning umumiy ishlab	%	89,89	90,98	+1,09	101,2

	chiqarish xodimlardagi ulushi (3q x100:2q)					
8.	Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi – kunlari (4q : 3q)	Kun-lar	240,66	237,73	-2,93	98,8
9.	Ish kunining o'rtacha uzunligi (5q : 4q)	soat	7,75	7,74	-0,01	99,9
10.	Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish unumdorligi (1q : 3q)	so'm	172664	184466	+11802	106,8
11.	Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha kunlik ish unumdorligi (1q : 4q)	S.t.	717,46	775,93	+55,47	108,2
12.	Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumdorligi (1q : 5q)	S.t.	92,60	100,24	+7,64	108,25

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, hisobot davrida bir ishlab chiqaruvchi xodimga to'g'ri keluvchi haqiqatdagi o'rtacha yillik ish unumdorligi o'tgan yilga nisbatan 12612 so'mga ortdi, yoki uning o'sish sur'ati 108,3 foizni tashkil etdi. Shuningdek, bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik, kunlik va soatlik ish unumdorligining o'sish sur'atlari mutanosib ravishda 106,8; 108,2; 108,3 foizni tashkil etdi. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligining o'sish sur'ati kunlik ish unumdorligining o'sish sur'atidan 1.3 foiz orqada. (108.2-106.8). Bunga asosan ishchilarning kun bo'yi bekor turib qolishlari sabab bo'lgan. Korxona bo'yicha har bir ishchi bir yilda qariyb 3 kun ishlamagan. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha kunlik ish unumdorligining o'sish sur'ati soatlik ish unumdorligidan 0,1 foiz orqada (108,3-108,2). Bunga esa ishchilarning smena

ichida bekor vaqt yo'qotishlari sabab bo'ladi. Bizning misolimizda korxona bo'yicha ish kunining o'rtacha uzunligi 0,01 soatga kamaygan.

Hisobot davrida tovar mahsulotning mutlaq hajmi o'tgan yilga nisbatan 102540 ming so'mga oshgan. Ma'lumki, mahsulot ishlab chiqarish hajmi yo xodimlar sonini ko'paytirish yo'li bilan yoki har bir xodimning mehnat unumdorligining oshirilishi orqali o'sib borishi mumkin. Hozirgi sharoitda ularning ikkinchisi hal qiluvchi yo'ldir, zero ishlovchilar sonini ko'paytirish imkoniyati g'oyat cheklangan. Chunki bu qo'shimcha ish haqi to'lashni talab qiladi. Korxonada esa bunday imkoniyatning o'zi tanqis.

Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

1. Ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar sonining o'zgarishi.
2. Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligi.

Birinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun ishlovchilar sonida sodir etilgan farqni o'tgan yildagi bir ishlovchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish unumdorligiga ko'paytiriladi. Bizning misolimizda joriy yilda haqiqatdagi ishlovchilarning soni o'tgan yilga nisbatan 176 kishiga oshgan, o'tgan yildagi bir ishlovchiga to'g'ri keladigan ish unumdorligi esa 155213 so'mni tashkil etgan.

Demak, mahsulot hajmi ko'payishining 27317 ming so'mi (176×155213) yoki 26,6 foizi $\left[\frac{27317 \times 100}{102540} \right]$ ishlovchilar sonining oshishi evaziga sodir bo'lgan.

Ikkinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligida bo'lgan farqni joriy yildagi ishlovchilarning haqiqatdagi soniga ko'paytiriladi: ya'ni $12612 \times 5964 = 75218$ ming so'm. Demak, mahsulot hajmini ko'paytirishning 75218 ming so'mi yoki 73,4 foizi $\left[\frac{75218 \times 100}{102540} = 73,4\% \right]$ mehnat unumdorligini oshirish hisobiga hosil qilingan.

Ikki omilning yig'indisi $27317 + 75218 = 102535$ ming so'm mahsulot hajmi bo'yicha o'tgan yilga nisbatan bo'lgan mutlaq farqga teng. Bu yerda besh ming so'mga farq raqamlarni yaxlitlash evaziga sodir bo'lgan.

Bizning misolimizda tovar mahsuloti bo'yicha bir sanoat ishlab chiqarish xodimiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 12,6 ming so'mga oshgan. Ishlovchilarning ish unumi darajasiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash uchun 5 jadvalni ko'rib chiqamz.

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligi o'tgan yilga nisbatan 12,6 ming so'mga oshgan.

Bunga ikki omil ta'sir ko'rsatadi:

1. Ishchilarning ishlovchi xodimlar tarkibidagi salomg'ining o'zgarishi.

$$+1,09 \times 172,7 = +1,9 \text{ ming so'm.}$$

5 - Jadval

Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligiga ta'sir qiluvchi omillar hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	O'lcho v birli- gi	Haqiqatda		O'tgan yilga nisba- tan mutloq farq	O'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati, %.
		O'tgan yilda	Joriy yilda		
1. Tovar mahsuloti	ming so'm	898370	1000910	+102540	111,41
2. Ishlab chiqarish xodimlarining o'rtacha ro'yxatdagi soni, jami	kishi	5788	5964	+176	103,04
Shu jumladan: ishchilar	kishi	5203	5426	+223	104,29
3. Bir ishlovchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik mehnat unumdorligi	ming so'm	155,2	167,8	+12,6	108,13
Bir ishchiga to'g'ri keladigan mehnat unumdorligi	ming so'm	172,7	184,5	+11,8	106,84

4. Ishchilarning ishlovchi xodimlar tarkibidagi ulushi	%	89,89	90,98	+1,09	102,21
--	---	-------	-------	-------	--------

2. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumining o'zgarishi

$$+11,8 \times 90,98 = +10,7 \text{ ming so'm.}$$

Demak, ikki omilning yig'indisi $(+1,9) + (+10,7) = +12,6$ ming so'm. Bir ishlovchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligining mutlaq o'sishi ham shu 12,6 ming so'mga teng.

Ishlab chiqaruvchi korxonalarda mahsulot hajmini muttasil ravishda oshirish ishchilarning ish unumdorligiga bevosita bog'liq. Bunga ta'sir qiluvchi omillarni hisoblash uchun quyidagi 6 jadvalni ko'rib chiqamiz.

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, joriy yili bir ishchiga to'g'ri keladigan yillik ish unumdorligi o'tgan yilga nisbatan 11802 so'mga oshgan. Bunga quyidagi uch omil ta'sir ko'rsatgan.

1. Ish vaqtining kun bo'yicha yo'qotishlari, $-2,93 \times 7,75 \times 92,6 = -2103$ so'm

2. Smenalar ichidagi sodir bo'ladigan ish vaqtining yo'qotishlari.

$$-0,01 \times 237,73 \times 92,60 = -220 \text{ so'm}$$

6 - Jadval

Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yillik ish unumdorligini aniqlash hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	O'lcho v birli- gi	Haqiqatda		Mutlaq farq (+,-)	O'sish sur'ati, %.
		O'tgan yilda	Joriy yilda		
1. Tovar mahsuloti	ming so'm	898370	1000910	+102540	111,41
2. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni	kishi	5203	5426	+223	104,29
3. Bir ishchiga to'g'ri	so'm	172664	184466	+11802	106,84

keladigan ish unumdorligi					
4. Hamma ishchilar tomonidan ishlangan ish kunlari	Kun	1252154	1289923	+37769	103,0
5. Hamma ishchilar tomonidan ishlangan ish soatlari	soat	9,701061	9,985046	+283985	102,95
Hisoblangan ko'rsatkichlar:					
6. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan ish kunlari (4q : 2q)	kun	240,66	237,73	-2,93	98,73
7. Ish kunining o'rtacha uzunligi (5q x 4q)	soat	7,75	7,74	-0,01	99,87
8. Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha soatlik ish unumdorligi (1q : 5q)	so'm	92,6	100,24	+7,64	108,25

3. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha soatlik ish unumdorligining o'zgarishi
 $+ 7,64 + 237,73 \times 7,74 = + 14058$ so'm.

Hisoblangan uch omilning yig'indisi $(-2103) + (-220) + (+14058) = +11735$ so'm.

Bu yerda ham bir ishchiga to'g'ri keluvchi ish unumdorligidagi mutlaq farqqa (11802) teng. Ozgina farq raqamlarni yaxlitlash evaziga sodir bo'lgan.

4. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil qilish

Mehnat unumdorligining o'sishi bevosita ish vaqtidan oqilona foydalanishga bog'liq. Afsuski, ko'p korxonalarda ish vaqtidan qoniqarli foydalanilmaydi. Ayniqsa, hozirgi ishlab chiqarishni jadallashtirish sharoitida bekor yo'qotilgan har bir daqiqaning bahosi qimmatga tushayapti. Shuning uchun mehnat unumdorligining oshishi bilan ish vaqtining har bir daqiqasini qimmati oshib boradi. Ish vaqtidan foydalanishning umumlashgan ko'rsatkichi – hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlari hisoblaniladi. Bizning misolimizda joriy yilda hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlari o'tgan yilga nisbatan 283985 soatga oshgan. (5.7-jadval). Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan.

1. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi. Bu omilning ta'sirini aniqlash uchun ishchilar sonida bo'lgan farqni o'tgan yilda biri ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlari va ish kunining o'rtacha uzunligi ko'paytiriladi, ya'ni $+223 \times 240,66 \times 7,75 = +415921$ kishi soati.

2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan kishi kunlarining o'zgarishi. Bu omilning ta'sirini hisoblash uchun bir ishchi tomonidan ishlangan kishi kunlarida bo'lgan farqni joriy yildagi ishchilarning o'rtacha ro'yxatidagi soniga va o'tgan yildagi ish kunining o'rtacha uzunligi ko'paytiriladi, ya'ni $-2,93 \times 5426 \times 7,75 = -123211$ ish soati.

3. Ish kunining uzunligining o'zgarishi. Bu omilning ta'sirini aniqlash uchun ushbu ko'rsatkichda bo'lgan farqni joriy yildagi hamma ishchilar tomonidan ishlangan kishi kunlariga ko'paytiriladi, ya'ni $-0,01 \times 1289760 = -12898$ ish soati.

Yuqorida hisoblangan uchta omilning yig'indisi $(+415931) + (-123211) + (-12898) = +279812$ kishi soatini tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich taxminan hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan kishi soatlarida bo'lgan farqga yaqin. Natija bilan ozgina farqi raqamlarni yaxlitlash evaziga sodir bo'lgan.

Tahlil qilinayotgan korxonada ish vaqtidan foydalanishda kun bo'yi yo'qotishlar qariyb uch kunni tashkil etdi. Bunga quyidagilar sabab bo'ladi: har

yili ishlovchilarga beriladigan navbatdagi mehnat tatili, o'qish uchun beriladigan ruxsat, kasallik tufayli ishga chiqmaslik, korxona ma'muriyati ruxsati bilan ishga chiqmaslik, davlat vazifasini bajarish, qishloq xo'jalik ishlariga jalb qilish natijasida ishga chiqmaslik, sababsiz ishga chiqmaslik va x.k.

Smena ichida sodir bo'ladigan bekor turishlarni tahlil qilish ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Mehnat va ish haqini hisob qilish bo'yicha asosiy nizomda, agar bekor turish 6 daqiqadan oshsa uni hisobga olib hujjatlashtirish ko'zda tutilgan. Ammo bu ish aksariyat holda qilinmaydi. Ish joylarini kerakli xom ashyo bilan yomon va qoniqarsiz ta'minlash, ish vaqti yo'qotishning 50 foizini tashkil etadi. Korxonalarda ishchilarning o'zlari tomonidan yo'l qo'yiladigan bekor turishlar ham mavjud. Bu ish vaqti yo'qotishning taxminan 40 foizini tashkil qiladi. Boshqa sabablar natijasida bekor turishlar, yohud elektr quvvatining bo'lmasligi, dastgohlarning nosozligi va x.k.lar ham bunga sabab bo'lishi mumkin.

5. Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillarini tahlil qilish

Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga quyidagi mehnat omillari ta'sir ko'rsatadi:

1. Ishchilarning o'rtacha ro'yhatidagi sonining o'zgarishi.
2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan ish kunlarining o'zgarishi.
3. Ish kunining o'rtacha uzunligining o'zgarishi.
4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha soatlik ish unumdorligining o'zgarishi.

Bu omillarning mahsulot ishlab chiqarishga ko'rsatgan ta'sirini aniqlash uchun uchta usulni qo'llashimiz mumkin.

1. Zanjirli almashtirish usuli.
2. Ko'rsatkichlarning bajarilish foizi darajasidagi farq usuli.
3. Ko'rsatkichlarning darajasidagi mutlaq farq usuli.

Zanjirli almashtirish usulining mohiyati quyidagidan iborat: ya'ni hisob formulasi tarkibiga kirgan reja doirasidagi ayrim olingan miqdoriy ko'rsatkichlarni aynan shu ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasiga ketma-ket almashtiriladi. U yoki bu ko'rsatkichning ta'siri ketma-ket ayirish yo'li bilan aniqlanadi: ikkinchi hisobdan birinchi hisob ayiriladi, uchinchi hisobdan ikkinchi hisob va x.k. Birinchi hisobda hamma ko'rsatkichlar reja doirasida olinadi, oxirgi hisobda esa hamma ko'rsatkichning haqiqatdagi miqdori olinadi.

Jadvaldan ko'rinishicha joriy yilda tovar mahsulotning hajmi o'tgan yilga nisbatan 102188 ming so'mga (1000796-898608) oshgan. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan.

1. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi.

$$(937730 - 898608) = +39122 \text{ ming so'm.}$$

Demak, ishchilarning soni joriy yilda o'tgan yilga nisbatan 293 kishiga oshdi. Buning natijasida korxona 39122 ming so'mga ko'p mahsulot ishlab chiqdi.

**Tovar mahsuloti hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillarini zanjirli
almashtirish usuli bilan aniqlash hisob-kitobi**

№	Al- mas h-ti- rish- ning soni	Omillar o'zgarishi				Umumlas h-gan ko'r- satkich tovar mahsuloti (1us X 2us X 3us X 4us) ming so'm	Oldin gi hisob -ga nis- batan farq (+,-) ming so'm	O'zgarish- larning sabablari
		Ishchi- larning soni (kishi)	Bir ishchi tomoni- dan ish kunlari (kun)	Ish ku- ning uzunligi (soat)	Soatlik ish unumi (so'm)			
1.	Asl hold a	O'tgan yil 5203	O'tgan yil 240,66	O'tgan yil 7,75	O'tgan yil 92,60	O'tgan yil 898608	-	-
2.	1 omi l	Joriy yil 5426	O'tgan yil 240,66	O'tgan yil 7,75	O'tgan yil 92,60	Hisoblan gan 937730	+391 22	Ishchilar soni hisobiga
3.	2 omi l	Joriy yil 5426	Joriy yil 237,73	O'tgan yil 7,75	O'tgan yil 92,60	Hisoblan gan 925713	- 1201 7	Ish vaqti- dan foy- dalanishda kun bo'yi bekor turish
4.	3 omi l	Joriy yil 5426	Joriy yil 237,73	Joriy yil 7,74	O'tgan yil 92,60	Hisoblan gan 924519	-1194	Smena ichidagi bekor turish
5.	4	Joriy yil	Joriy yil	Joriy yil	Joriy yil	Joriy yil	+762	Soatlik ish

	omi l	5426	237,73	7,74	100,24	1000796	77	unumining o'sishi
--	----------	------	--------	------	--------	---------	----	----------------------

2. Bir ishchi tomonidan bir yilda o'rtacha ishlangan ish kunlarning kamayganligi evaziga tovar mahsuloti (925713-937730)=-12017 ming so'mga kamaygan.

Har bir ishchi tomonidan joriy yilda o'tgan yilga nisbatan qariyb uch kun kam ishlagan. Bu esa tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmini 12017 ming so'mga kamaytirgan.

3. Ish kuni uzunligining o'zgarishi (924519 - 925713) = -1194 ming so'm.

Smena ichidagi bekor turishlarning ko'payishi mahsulot ishlab chiqarish hajmini 1194 ming so'mga kamaytirgan.

4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha soatlik ish unumdorligining o'zgarishi evaziga tovar mahsuloti 76277 ming so'mga (1000796 - 924519) o'sgan. Bu soatlik ish unumdorligining o'tgan yilga nisbatan 7 so'm 64 tiyinga kupayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 76277 ming so'mga oshgan, degan xulosa uchun asosdir. Demak, korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi asosan mehnat unumdorligini oshirish evaziga erishildi. Agar korxona ish vaqtidan foydalanish borasida faqat o'tgan yil darajasiga erishganda edi, u holda mahsulot ishlab chiqarish hajmini qo'shimcha ravishda 12211 ming so'mga (12017+1194) oshirishi mumkin bo'lur edi. Bu esa mahsulot ishlab chiqarishni oshirish borasidagi eng muhim rezerv bo'lib hisoblanadi.

Ko'rsatkichlarning bajarilish foizi darajasidagi farqlash usuli. Bu usul zanjirli almashtirishning soddalashtirilgan turidir.

8 - Jadval

**Tovar mahsuloti hajmiga ta'sir qiluvchi mehnat omillarini
berilgan ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati darajasidagi
farqlash usuli bilan aniqlash**

№	Ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichla rning o'sish	Foizda bo'lgan farq	Tovar mahsuloti
---	----------------	-------------------------------	------------------------	--------------------

		sur'ati % his.	(+,-)	hajmiga ta'siri
1.	Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni	104,29	+4,29	+38556
2.	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan ish kunlari	98,78	-1,22	-10964
3.	Hamma ishchilar tomonidan bir yilda ishlangan ish soatlari	98,87	-0,13	-1168
4.	Ish kunining uzunligi	108,25	+8,25	+75764
5.	Tovar mahsuloti	111,37	+11,37	+102188

Ushbu omil ta'sirini hisoblash uchun natijaning umumiy farqiga nisbatan omillar farqi necha foizni tashkil qilishi hisoblanib olinadi va uning umumiy farqdagi summasi hisoblanadi. Masalan, ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining tovar mahsulotiga ta'sirini aniqlash quyidagicha amalga oshiriladi:

$$\left(\frac{4,29}{11,37} \cdot 100 \right) \cdot 102188 = +38556 \text{ ming so'm.}$$

Oxirgi omilining ta'sirini aniqlash uchun natijaning umumiy farqidan oldingi omillar ta'siri ayriladi:

$$102188 - (38556 - 10964 - 1168) = +75764 \text{ ming so'm.}$$

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, olingan natija zanjirli almashtirish usuli orqali hisoblangan natijaga taxminan teng. Bu ikki usulda olingan natijalarning aynan bir-biriga mos kelmasligi ko'rsatkichlarning miqdor va foizlarini yaxlitlab olinganligidir.

Ko'rsatkichlarning darajasidagi mutlaq farqli usuli. Bu ham ikkinchi usul kabi zanjirli almashtirish usulining texnik jihatdan eng soddalashtirilgan usulidir. Bizning misolimizda tovar mahsulotning hajmi joriy yilda o'tgan yilga nisbatan

102540 ming so'mga oshgan. Bu o'sishga quyidagi mehnat omillari ta'sir ko'rsatdi.

1. Ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi. Bu omilning ta'sirini hisoblash uchun ishchilar sonidan bo'lgan farqni o'tgan yildagi bir ishchiga to'g'ri keluvchi yillik ish unumiga ko'paytiriladi ($+223 \times 172664 = +38504$ ming so'm)

2. Bir ishchi tomonidan ishlangan ish kunlarining o'zgarishi. Ushbu ko'ratkichda bo'lgan farqni joriy yildagi ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni va o'tgan yildagi bir ishchiga to'g'ri keluvchi o'rtacha kunlik ish unumdorligiga ko'paytiriladi. ($-2,93 \times 5426 \times 717,46 = -11406$ ming so'm).

3. Ish kunining uzunligini o'zgarishi. Ushbu ko'rsatkichda bo'lgan farqni joriy yilda hamma ishchilar tomonidan ishlangan ish kunlari va o'tgan yilda bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumiga ko'paytiriladi. ($-0,01 \times 1,289944 \times 92,60 = -1194$ ming so'm).

4. Bir ishchiga to'g'ri keluvchi soatlik ish unumdorligining o'zgarishi. Ushbu ko'rsatkichda bo'lgan farqni joriy yilda hamma ishchilar tomonidan ishlangan ish soatlariga ko'paytiriladi. $+7,64 \times 9,985946 = +76286$ ming so'm.

Omillarning tengligi (balansi): $(+38504) + (-11406) + (-1194) + (+76286) = +102190$ ming so'm. Bu usuldagi 352 ming so'mga farq (102540-102188) ko'rsatkichlar miqdorini yaxlitlash hisobiga ro'y berdi. Demak, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish rezervi 12600 ming so'mni ($11406+1194$) tashkil qiladi.

6. Mehnatga haq to‘lash fondidan foydalanishni tahlil qilish

Mamlakat taraqqiyotining asosiy g‘oyalaridan biri Vatan ravnaqi, xalq farovonligini sifat jihatdan yangi pog‘onalarga ko‘tarishdan iboratdir. Ish haqi tizimini doimo shunday takomillashtirib borish kerakki, toki u mehnatning miqdori va sifatiga qarab haq to‘lash tamoyiliga mos tushsin, uning sharoiti va natijalarini hisobga olsin, xodimlar malakasini, mehnat unumdorligini oshirishni, mahsulot sifatini yaxshilashni, barcha resurslardan oqilona foydalanishni va ularning tejalganligini rag‘batlantirsin.

Ana shuni hisobga olib hozir ishlab chiqarish tarmoqlarida ishchi va xizmatchilarning ish haqini ko‘zda tutilayotgan darajada oshirish asosan korxonalarning o‘zlari topgan mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jadalroq ta’sir ko‘rsatadi.

Mehnatga haq to‘lash fondi – yalpi ichki mahsulotning xodimlar o‘rtasida ular mehnatining miqdor va sifatiga muvofiq taqsimlanadigan hamda shaxsiy iste’mollari uchun foydalaniladigan qismidir.

Mehnatga haq to‘lash fondi – mehnat bo‘yicha biznes-rejaning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri: korxonalarni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishning istiqbolli va yillik rejasida ko‘zda tutiladi.

Mehnatga haq to‘lash fondiga hamma xodimlarga (doimiy, mavsumiy, vaqtincha ishlaydigan xodimlarga) bajarilgan ishi uchun to‘plangan pul summolari, shuningdek, amaldagi qonunlarga muvofiq xodimlarga ishlamagan vaqtlari (emizikli onalar ishidagi uzilish uchun to‘lash va boshqalar) uchun to‘langan ish haqi summasi ham qo‘shiladi. Mehnatga haq to‘lash fondidan tarif stavkalari va mansab okladlari bo‘yicha haq to‘lash, ishbay mehnatga haq to‘lash, ishchilarga mukofotlar to‘lash, og‘ir va zararli mahsulot sharoitlari uchun, kasb mahorati uchun bir necha kasblarni qo‘shib bajarganliklari va xizmat ko‘rsatish zonalarini kengaytirganligi uchun qo‘shimcha va ustama haqlar beriladi, navbatdagi va qo‘shimcha ta’tillar uchun haq to‘lanadi, ko‘p yil ishlagani uchun bir yo‘la

taqdirlash uchun va x.k. Korxona mehnat jamoasiga mehnat natijalari uchun barcha to'lovlarning yagona manbai-mehnatga haq to'lash fondi hisoblanadi. Mehnatga haq to'lash fondi bir paytlar ish haqi fondi va moddiy rag'batlantirish fondi o'rniga tashkil etilgan. Hozir ham bu fond shu mazmunda saqlanib qolgan.

Tahlilning asosiy vazifasi mahnatga haq to'lash fondini mutloq miqdorini tobora ko'paytirish va nisbiy ulushini kamaytirib borish imkoniyatlarini aniqlash hisoblanadi. Zero, ish haqi tannarxida tutgan salmog'i jihatdan yuqori bo'lib, uni qisqartirish tannarxining kamayishiga, bu esa o'z navbatida, foyda va rentabellik darajasining oshirilishiga olib keladi.

Tahlil uchun ma'lumotlar yillik hisobotning 1-T sonli korxonalarining «Mehnat to'g'risidagi hisobot» nomli shaklidan olinadi. Tahlilning dastlabki bosqichi asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining va ular toifalarining mehnatga haq to'lash fondini o'tgan yildagi mehnatga haq to'lash fondi bilan taqqoslab mutlaq farqni aniqlashdan boshlanadi.

Ushbu jadvaldan ko'rinishicha, asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining mehnatga haq to'lash fondi joriy yili o'tgan yilga nisbatan 924,7 ming so'm yoki 8,5 foizga oshgan. Ushbu mutlaq o'sish asosan ishchilarning ish haqi fondining 896,7 ming so'mga o'sish evaziga sodir bo'lgan. Lekin, mutlaq farqqa qarab asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining ish haqi fondidan foydalanishga baho berib bo'lmaydi. Shuning uchun ushbu xodimlarning ish haqi fondi bo'yicha nisbiy farqni aniqlash kerak.

9 - Jadval

Asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarning mehnatga haq to'lash fondidan foydalanishni hisob-kitob qilish

(ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Haqiqatda		Farqi (+,-)	
	O'tgan yilda	Joriy yilda	Mutlaq (+,-)	Foiz hisobida

Asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining yillik mehnatiga haq to'lash fondi, jami				
Shu jumladan:	10831,2	11755,9	+924,7	+8,5
Ishchilar				
Xizmatchilar (rahbarlar mutaxassislar va boshqa xizmatchilar)	9877,1	10773,8	+896,7	+9,1
Undan: Rahbarlar	954,1	982,1	+28,0	+2,9
Mutaxassislar	380,1	394,1	+14,0	+3,7
	464,2	482,2	+18,0	+3,9

10 - Jadval

Asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarining ish haqi fondi bo'yicha mutlaq va nisbiy farqni aniqlash

Ko'rsatkichlar	Summasi (ming so'm)
Asosiy faoliyatda ishlovchi xodimlarning ish haqi fondi	
a) asos davrida	10939,5
b) haqiqatda	11755,9
v) mutlaq farq (+,-)	+816,4
2. Tovar mahsuloti hajmining o'tgan yilga nisbatan qo'shimcha o'sish sur'ati 11,41 foiz	11,41
3. Ish haqi fondining qo'shimcha o'sishiga berilgan normativ koeffitsienti 0,7 foiz	0,7
4. Hisoblangan ish haqi fondi. $10939,5 + \left(\frac{10939,5 + 11,41 \times 0,7}{100} \right) = 11813,2$	11813,2
5. Nisbiy tejam (ortiqcha xarajat)	

11755,9 – 11813,2 = -57,3	-57,3
---------------------------	-------

Ushbu jadvaldan ko‘rinishicha, tovar mahsuloti hajmining o‘shish sur‘atini hisobga olmagan holda ish haqi fondi bo‘yicha 816,4 ming so‘m mutlaq ortiqcha harajatga yo‘l qo‘yilgan. Tovar mahsuloti hajmining o‘shish sur‘atini (111,41 foiz) hisobiga olganda esa, nisbiy tejam 57,3 ming so‘mni tashkil edi. Bu esa korxonaning mehnat resurslaridan oqilona foydalanmaganligidan dalolat beradi.

Mehnatga haq to‘lash vositasiga ta’sir qiluvchi omillarni mutlaq farq usuli orqali ham aniqlash mumkin. Bunda mehnatga haq to‘lash vositaini o‘zgarishiga ikki omil ta’sir ko‘rsatadi:

- 1) ishlovchi xodimlar soni;
- 2) xodimlarning o‘rtacha yillik ish haqi.

Birinchi omilning ta’sirini aniqlash uchun xodimlar sonida bo‘lgan farqni xodimlarning o‘tgan yildagi o‘rtacha yillik ish haqi miqdoriga ko‘paytiriladi.

Ikkinchi omilning ta’sirini aniqlash uchun xodimlarning o‘rtacha yillik ish haqida bo‘lgan farqni xodimlarning o‘tgan yildagi ro‘yxatidagi o‘rtacha soniga ko‘paytiriladi.

Demak, ish haqi fondini tahlil qilish uchun boshqaruv tahlilida qo‘llaniladigan juda ko‘p an’anaviy usullardan foydalanish mumkin ekan.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. –T., «O'zbekiston», 1993.
2. O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida»gi qonuni. –T., «O'zbekiston», 1991.
3. 25. Abdukarimov I.T. Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari. –T., «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1998.
4. Bakanov M.I., Sheremet A.D. Teoriya ekonomicheskogo analiza. –M., «Finansy i statistika», 1998.
5. Bakanov M.I., Sheremet A.D. Ekonomicheskii analiz: situatsii, testy, primery, zadachi, vybor optimalnykh resheniy, finansovoe pronozirovanie. M., «Finansy i statistika», 1999.
6. Jak Rishar. Audit i analiz xozyaystvennoy deyatelnosti predpriyatiya. –M., «YuNITI», 1997.
7. Lyubushin N.P. i dr. Analiz finansovo-ekonomicheskoy deyatelnosti predpriyatiya. M., «YuNITI», 2000.
8. Pardaev M.Q., Isroilov B.I. Moliyaviy tahlil. – T,: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi.
9. Pardaev M.Q. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. –Samarqand, «Zarafshon», 2001.
10. Pardaev M.Q., Isroilov B.I. «Iqtisodiy tahlil» -T., «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2001.
11. Savitskaya I.I. Analiz xozyaystvennoy deyatelnosti predpriyatiya. –Minsk. «Ekoperspektiva», 1997.
12. Shoalimov A.X. «Sanoat korxonalari xo'jalik faoliyatini tahlil qilish». –T., «O'zbekiston», 1992.